

XXXI. OTDK, DEBRECEN

**A BOGUMIL ERETNEKSÉG A MAGYAR KIRÁLYSÁG
DÉLI TERÜLETEIN A XI. SZÁZADBAN**

Pályázó:

TERNOVÁ CZ BÁLINT

Levéltár MA I. évf.,

Közép- és kora újkor szakirány

ELTE BTK

Konzulens:

DR. KÖRMENDI TAMÁS

Egyetemi adjunktus

ELTE BTK

Tartalom

Tartalom.....	1
Bevezetés	2
I. A balkáni bogumilizmus a X–XI. században	3
I. 1. Főbb tendenciák a X –XI. századi balkáni bogumilizmus kutatásában	3
I. 2. A bogumilizmus kialakulása és elterjedése az Észak-Balkánon	4
I. 3. A bogumilizmus alapvető hittételei	8
II. A bogumilizmus a XI. századi Magyar Királyságban.....	12
II. 1. A kérdés historiográfiája	12
II. 2. A bogumilizmus XI. századi magyarországi jelenlétének forrásai	15
II. 3. Bogumil tanok voltak-e a 11. századi Magyarország déli vidékein terjedő nézetek?	18
II. 4. A XI. századi magyarországi bogumilizmus területi elterjedése	24
II. 5. Aba Sámuel és a bogumilizmus	25
II. 7. A Vata-féle pogánylázadás és a bogumilizmus.....	28
III. Összegzés	29
A felhasznált források és szakirodalom jegyzéke	30
Forráskiadványok.....	30
Szakirodalom	30

Bevezetés¹

A X. századi Bolgár Cárságban létrejött bogumil eretnység eszméi futótűzként terjedtek a Balkán egyházilag még szervezetlen, vagy gyenge egyházi jelenléttel bíró területein. A bogumil tanok követői manicheus alapokra keresztény eszméket építve elvetették az egyházi dogmákat, mind az egyházi, mind a világi hierarchiát.

A magyar szakirodalom az eretnység magyarországi megjelenésének kutatásába – nyilván nyelvi nehézségek miatt – nem vonta be a nemzetközi szakirodalom eredményeit, a magyarországi bogumil eretnység jelenlétét nem vizsgálta észak-balkáni kontextusban. A problémával kapcsolatban a szakirodalom nem jutott egységes álláspontra, pedig az államalapítás-kori magyar történelem fontos kérdésköréről van szó, nemcsak egyháztörténeti és művelődéstörténeti szemszögből, de a politikatörténet szemszögéből sem közömbös. Dolgozatomban összefoglalom a XI. századi magyarországi bogumil eretnységről eddig megjelent szakirodalmat, azt ütköztetem nemzetközi, elsősorban délszláv kutatók munkáival, valamint a fennmaradt csekély számú forrással. Munkám célja, hogy választ találjak arra a kérdésre, hogy beszélhetünk-e eretnekek jelenlétéről a XI. századi Magyar Királyság déli területein, amennyiben igen, lehet-e a herezist bogumilként azonosítani? Lehetséges-e az eretnység térnyerését a források alapján földrajzilag és etnikailag azonosítani? Megállja-e a helyét a szakirodalom azon tézise, miszerint Aba Sámuel eretnekbarát politikát folytatott, valamint hogy a magyarországi bogumilok jelentős szerepet játszottak volna a Vata-féle pogánylázadásban?

Dolgozatomban az egyes fogalmakat, földrajzi egységeket és államokat kivétel nélkül a X–XI. századi értelemben használom.

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosítószámú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, valamint az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

I. A balkáni bogumilizmus a X–XI. században

I. 1. Főbb tendenciák a X–XI. századi balkáni bogumilizmus kutatásában

A középkori bogumil eretnység vizsgálata az Észak-Balkán középkori történetének egyik legtöbbet kutatott — és ennek ellenére talán legtöbb kérdést felvető — területe. A téma a XIX. század végén, a bolgár és a szerb nemzetállam megjelenésekor vált népszerűvé, elsősorban azért, mert az észak-balkáni szláv népek történészei valamiféle nemzeti keresztény eszmerendszer előzményét látták a bogumilizmusban. Napjainkban már másfél évszázad tudományos eredményei állnak rendelkezésre, ám míg a téma egyes részletkérdéseit (például az eretnység kialakulása bolgár földön) nagy mennyiségű szakirodalom tárgyalja, más részleteket a kutatás szinte teljesen elhanyagolt (így a bogumilizmus továbbterjedését a nyugati és az északi irányban, esetünkben a magyar területek felé).

A bolgár történészek bogumil herezis iránti érdeklődése a XIX. század végén, a törököktől felszabadult, önálló bolgár állam kialakulása után kezdődött. Ezekben az években érte el Bulgáriát a romantikus történet szemlélet, a dicsőséges nemzeti múlt iránti érdeklődés, melynek szerves része a X. században született bogumil eretnység. A bogumil herezis legkiemelkedőbb bolgár – és egyben a nemzetközileg is legelismerettebb – kutatója a XX. század közepén működő Dimitar Angelov.²

A szerb területeken is már a X. században teret nyerő bogumilizmus (amelyet a szerb szakirodalom gyakran „babun eretnység”-nek nevez) történetének feltárása a XX. század közepétől vált fontos kérdéssé az egykori Jugoszláviában. A titói délszláv állam és a Szovjetunió külpolitikai konfliktusai idején a szerb kutatás a birodalmi pravoszláviától eltérő, lényegében valamiféle önálló délszláv kultúrát hordozó ideológiaként tekintett az észak-balkáni eretnekmozgalomra. A korabeli szerb kutatás kulcsfigurája Dragoljub Dragojlović volt, lényegében ő hívta fel a figyelmet a téma speciális szerbiai forrásanyagára: a korabeli királyéletrajzok, az ún. *žitija*-kra, amelyek gyakran említik az egyes uralkodók dicső tettei közt az eretnekek elleni harcot.³

A bogumil eretnység jelentős szereppel bírt a X–XV. században Boszniában, ennek legjelentősebb kutatói viszont szerb, horvát és angolszász történészek soraiból kerülnek ki,

² АНГЕЛОВ 1969

³ ДРАГОЈЛОВИЋ 1968

így Radmilo Petrović,⁴ Jan Šidak,⁵ Franjo Rački⁶ és John Fine.⁷ A téma bosnyák kutatói közül ki kell emelni Leon Petrović,⁸ valamint újabban Salih Jalimam⁹ munkásságát.

A bogumilizmussal foglalkozó bolgár, szerb és bosnyák szakirodalom súlyos hiányossága, hogy figyelmen kívül hagyják a bogumilizmus külföldi kapcsolatait és az Észak-Balkánon túli hatását: az eretnekmozgalom esetleges kisugárzásával az éppen ekkoriban megszülető Magyar Királyságba még csak említés szintjén sem foglalkoznak.

Az angolszász és a francia kutatás ezzel szemben éppen ott követ el alapvető hibát, hogy minden áron a nyugat-európai eretnekségek antifeudális rendszerébe próbálja beskatulyázni a balkáni bogumilizmust is. Az észak-balkáni területeken azonban az első ezredforduló táján még egyáltalán nem jellemző a francia, itáliai vagy német területeken már meglévő komoly egyházi műveltség, és olyan erősen kiépült állami és társadalmi hierarchia sem, mint nyugaton. Az Észak-Balkánt a X–XI. században rendre háborúk dúlták, a görög rítusú első Bolgár Cárság expanziós törekvései miatt a Bizánc vazallusául szegődött kisebb szláv államkezdemények védelemre, pusztá túlélésre rendezkedtek be. A térség vallási szempontból sem volt egységes: hiszen a kis fejedelemségek politikai kényszernek engedve hol Róma, hol Konstantinápoly kegyeit keresték. Ennélfogva hiányzik az a két alapvető elem, amelyre a – bogumilizmustól rendre később kialakuló – nyugati eretnekségek épülnek, illetve reagálnak: az egyházi műveltség és filozófia, valamint a társadalmi rend, melyre az eretnekmozgalm kritikát fogalmaz és amit megpróbál átértékelni.

I. 2. A bogumilizmus kialakulása és elterjedése az Észak-Balkánon

A szakirodalom a X. századi Bolgár Cárságot, azon belül Thrákiát jelöli a bogumil eretnekség bölcsőjeként.¹⁰ A bolgárok között ekkor már gyökeret vert keleti keresztény

⁴ PETROVIĆ 2008

⁵ ŠIDAK 1950

⁶ RAČKI 1869

⁷ FINE 2007

⁸ PETROVIĆ 1999

⁹ JALIMAM 1996

¹⁰ A manicheizmus perzsa eredetű dualista vallás, mely a világot mint a jó és a rossz, a szellem és az anyag harcát fogja fel, melynek középpontja az ember, kinek lelke a fény, teste a sötétség birodalmába tartozik. A paulikiánusok e nézeteknek adtak keresztény színezetet, elfogadták ugyanis majdnem a teljes Újtestamentumot, de elutasították az Ószövetséget, Mária istenanyaságát, és Mária tiszteletét. Nézeteik szerint Krisztus azért jött el a mennyből, hogy megmentse az embereket az ördög testi világából.

hagyományok itt a korábbi évszázadok során Thrákiába telepített paulikiánus örmények hitvilágával keveredhetett,¹¹ és ezek szintéziséből születhetett meg a bogumilizmus új ideológiája. Az alábbiakban nagyobb földrajzi régióként vizsgálom a herezis elterjedését, és az egyes területeket aszerint veszem sorra, ahogy azokat a bogumilizmus hatása elérhette.

Az 1018-ban megsemmisített első Bolgár Cárság nyugati végvidékeire – ahol a XII. század végén majd a szerb nagyzsúpánság szerveződik meg – valószínűleg már a X–XI. században áterjedhettek a bogumil tanok, ugyanis a XII. század második felében Nemanja István már komoly erővel üldözte őket, megpróbálta kiűzni őket az általa igazgatott területekről, jelentős sikereket elérve.¹²

A bolgár területektől nyugatra fekvő Bosznia a XI. századtól a bogumil tanokat vallók menedéke, majd idővel az eretnység egyik melegágya lett. Amikor 990 körül Sámuel bolgár cár Vladimir dukljai (diocleai) királytól elfoglalta Boszniát, vélhetően nagy számú bogumil hitű népesség érkezhetett a területre. Alexandriai Anzelm *Tractatus de hereticis* c. munkájában azt írja, hogy a neomanicheizmus tanait boszniai kereskedők vitték Bizáncból Boszniába, mégpedig még azelőtt, hogy a neomanicheus eretnőség megjelent volna a Földközi-tenger nyugati medencéjében.¹³ Dominik Mandić erre alapozva a bogumilizmus boszniai térhódítását a X. század végére, de legkésőbb a XI. század elejére teszi.¹⁴ A XII. században a bogumil tanokat már szervezeten propagálták: Vukán dukljai király 1199-ben azt írta III. Ince pápának, hogy Kulin boszniai bán az ő területein is terjeszti a manicheus tanokat.¹⁵ A boszniai bogumilok a nyugati forrásokban elsősorban *patarénus* néven szerepelnek, nyilvánvalóan azért, mert a latin rítusú kereszténység területén alkotó szerzők leginkább az észak-itáliai patarénus tanokkal érezték rokonnak az általuk vallott hittételeket.¹⁶ A boszniai bogumil csoportok némely forrásainkban közös néven *a szlávok földjének egyházaként (ecclesia Sclavonie)* bukkannak fel, ami arra utal, hogy kezdetleges egyházi hierarchiát is kiépítettek.¹⁷ A nyugati eretnekmozgalmak szemében olyan nagy tekintélynek örvendtek, hogy az itáliai patarénusok közül sokan Boszniába utaztak tanulni.¹⁸ Abban a

¹¹ SZEGFÚ 1983. 51.

¹² АНГЕЛОВ 1969. 420.; PETROVIĆ 2008. 12.; MANDIĆ 1962. 118.; DRAGOJLOVIĆ 1968. 103–111.

¹³ MANDIĆ 1962. 120.

¹⁴ MANDIĆ 1962. 121.

¹⁵ MANDIĆ 1962. 118., 133–138.

¹⁶ АНГЕЛОВ 1969. 421. – vö. KLANICZAY Gábor: In: KMTL 533. (s. v. Patarén)

¹⁷ MANDIĆ 1962. 120., 126.; АНГЕЛОВ 1969. 421.

¹⁸ MANDIĆ 1962. 122.

kérdésben, hogy a boszniai bogumilok valójában milyen tanokat vallottak, a szakirodalom megosztott. Legtöbbször neomanicheista tanokat követő (vagy legalább azokat alapul vevő) eretnekeknek tekintik őket.¹⁹ Radmilo Petrović azonban – nehezen védhető módon – „neoariánus” alapokon nyugvó, lényegében távolról sem homogén ideológiát tulajdonít nekik, amely nem is a szó szoros értelmében vett bogumilizmus, csupán politikai indíttatású elgondolások halmaza: a latin rítusú horvátokkal, magyarokkal és a görög liturgiájú szerbekkel szembeni állandó ellenállás.²⁰ Petrović véleményét azonban már az a tény is elégségesen cáfolja, hogy Bosznia az észak-balkáni bogumilizmus egyik szellemi központja volt, sőt az európai eretnekmozgalmak körében is nagy tisztelet övezte.

John Fine hívta fel a figyelmet arra, hogy a boszniai bogumilizus vizsgálatokor elsősorban a komolyabb egyházi műveltséggel nem rendelkező, egyszerű emberek hitvilágát megfigyelve kell elindulni: a boszniai eretnekségről fennmaradt forrásaink szerzői ugyanis mindannyian nyugat-európai történetírók voltak, akik legfeljebb a dél-franciaországi és észak-itáli eretnekmozgalmakat ismerhették, és ez alapján próbálták meghatározni a boszniai herezis lényegét.²¹ Boszniában csak a XIV. század második felében indult el valamifokú városiasodás, azonban még ekkor is rendkívül szerény keretek között. A nyugati eretnekmozgalmak társadalomkritikája és főleg puritanizmusa ezért a korabeli Boszniában nem lett volna értelmezhető. Mindez nem cáfolja azt a tényt, hogy a boszniai eretnekség eredetileg a szervezett – latin, illetve görög rítusú – egyház kritikáját célozta. A boszniai hegyekben lakó pásztorkodó népesség nem sokat tudhatott a dogmákról és a liturgia háttéréről, bár végeztek különböző szertartásokat, amelyeket kereszténynek neveztek. Ezeken a területeken sajátos módon keveredtek a latin és a görög rítusú, az eretnek és a pogány nézetek. Európa-szerte számos példával igazolható (egyes nézetek szerint a magyarok esetében is)²² az a gyakorlat, hogy a keresztény térítés során az új vallási rendszer elemei eleinte a régi pogány szokásokra rétegződnek rá, azoknak adnak új értelmet²³ – viszont Boszniában ez a folyamat meg is ragadt ezen a kezdetleges szinten.

Arról, hogy az eretnekség horvát területeken is felütötte volna a fejét, nincs egyértelmű tudomásunk. A legrégebbi horvát írásos emlékek nem említik a bogumilok jelenlétét. A Dráva

¹⁹ MANDIĆ 1962. 119–120.

²⁰ PETROVIĆ 2008. 12.

²¹ FINE 2007. 27–37.

²² SZEGFŰ 1983. 51–53.

²³ BROWN 1999. 99–114.

és a Kapela-hegység között elterülő, vitatott hovatarozású²⁴ régióban a horvát kutatás szerint megjelent a bogumil eretnekség,²⁵ ugyanis Felicián érsek 1134-ből fennmaradt ítéletlevele szerint itt Szent László király azért alapította meg a zágrábi püspökséget, hogy a bálványimádásba (*ydolatrie cultus*) süllyedt helyi lakosságot a főpásztorok visszavezessék a kereszténység útjára.²⁶ A magyar szakirodalom szerint igen valószínű, hogy itt valójában nem a szó szoros értelmében vett bálványimádó pogányok, hanem valamiféle eretnekek élhettek – földrajzi alapon ezeket leginkább a boszniai területeken kimutatható bogumil népességgel lehet kapcsolatba hozni.²⁷ Ezt az azonosítást azonban szerintem kétségessé teszi, hogy a bogumilok éppenséggel szigorúan tiltották a képek (sőt a kereszt) tiszteletét. Valószínűbbnek gondolom, hogy a 11. században a Dráva és a Kapela-hegység között még élhettek a metódi tradíciót követő keleti keresztények, akiknek a körében viszont a XI. században is igen erős volt az ikonok tisztelete.

A bogumilok dalmáciai jelenlétéről nagyon kevés információval rendelkezünk. A szakirodalom szerint a bogumilokra vonatkozik X. János pápa 925 körül kelt azon megjegyzése, hogy a spalatói főegyházmegyében megjelent egy olyan tan, amely nincsen összhangban a szent könyvekkel, és amelynek a liturgiája szláv nyelvű.²⁸ Ez azonban valószínűtlen: a X. század első negyedében még a bogumil eszmék bölcsőjében, Bulgáriában sem jöttek létre a heretis tanai. A XIII. század derekán alkotó Spalatói Tamás a XI. század második feléről szólva említ bizonyos „metodiánus” eretnekeket, akik szerinte Szent Metód tanításait követték. Spalatói Tamás szerint Szent Metód alkotta meg a glagolita írást, és sokat prédikált a katolikus egyház tanai ellen.²⁹ A felsorolt két adat fényében véleményem szerint kérdéses, hogy Dalmáciában valóban a bogumil eretnekség jelenlétével kell-e számolnunk. Valószínűbbnek tűnik, hogy a horvát esethez hasonlóan itt is inkább keleti rítusú metodiánusok élhettek.

Arra, hogy a Balkán északnyugati vidékén a bogumilizmus miért nem tudott gyökeret verni, kielégítő magyarázatnak tűnik, hogy a boszniai területekkel ellentétben itt a X. század végére a római rítusú egyházi szervezet jól kiépült és tartósan megszilárdult. Fine fentebb ismertetett tételét továbbgondolva úgy tűnik, hogy a bolgár területekről kisugárzó

²⁴ KÖRMENDI 2012. 369–387.

²⁵ MARGETIĆ 2000. 261. (további irodalommal)

²⁶ DHA I. 261.

²⁷ SZEBERÉNYI 2001. 121. (32. jegyz.)

²⁸ SMIČIKLAS CD I. 28–30. – PETROVIĆ 1999. 59.

²⁹ HIST. SALONITANA 78. – PETROVIĆ 1999. 59.

bogumilizmus másutt csak ott nyerhetett teret, ahol a keresztény térítés megrekedt a pogány tanoktól befolyásolt szinten, és a lakosság alacsony létszáma miatt nem lehetett zárt egyházi szervezetet kiépíteni.

I. 3. A bogumilizmus alapvető hittételei

Az észak-balkáni eretnekmozgalom tanainak vizsgálata során fontos szem előtt tartani, hogy a források (és különösen a nagy földrajzi távolságban keletkezett nyugati források) által bogumilnak mondott eretnek tanok nem feltétlenül voltak valóban bogumil nézetek. Lehetséges, hogy forrásaink némely esetekben olyan gondolatokat is bogumil eredetűnek minősítenek, amelyek a gyengébb egyházszervezettel rendelkező észak-balkáni területeken nem koherens eretnek ideológia részeként alakultak ki, hanem egyszerűen a papok tudatlansága miatt. Ugyanígy elképzelhető, hogy forrásaink a római vagy a bizánci rítust követő államok expanziós törekvései ellen küzdő szláv népcsoportok önálló egyházi szervezet kialakítását célzó valamennyi törekvését a bogumilizmus hatásának tudják be. Az alábbiakban ezért elsősorban egy belső keletkezésű forrásra, a X. század második felében Bulgáriában élő és alkotó *Cosmas presbyter* munkájára támaszkodva mutatom be a legfontosabb bogumil tanokat.³⁰

A szakirodalom régi és elfogadott megállapítása szerint a bogumil eretnekség legfontosabb hittételei a manicheizmus alapjain nyugszanak.³¹ A manicheizmust Mani (Máni) alapította Kr. u. III. században a szászánida Perzsiában. Dualista vallás, mely a világot mint a fény (jó) és a sötétség (rossz), a szellem és az anyag harcát fogja fel, melynek középpontja az ember, kinek lelke a fény, teste a sötétség birodalmába tartozik. A III–IV. században jelent meg a Római Birodalomban.³² A manicheista tanok örmény paulikiánusok³³ közvetítésével kerültek Kelet-Európába. A VIII. században ugyanis katonai megfontolásból véghezvitt bizánci telepítések során jelentős örmény csoportok kerültek Thrákiába.³⁴

³⁰ RUNCIMAN 1991. 67.

³¹ A bogumilizmus kialakulásáról bővebben ld. АНГЕЛОВ 1969. 69–164.; ОБОЛЕНСКИЙ 1972. 59–110.; RUNCIMAN 1991. 63–65.; SZEGFŰ László: In: KMTL 116–117. (s. v. bogumilizmus); ДРАГОЈЛОВИЋ 2008. 107–129. – A manicheizmusról általában ld. ОБОЛЕНСКИЙ 1972. 1–27.

³² Összefoglalóan ld. Molnár Ádám: In: KMTL 441–442. (s. v. manicheizmus)

³³ A paulikianizmust, csakúgy mint az antik manicheizmusra épülő tanokat a szakirodalom neomanicheizmusnak nevezi. A közel-keleti neomanicheizmusról ld. ОБОЛЕНСКИЙ 1972 28–58.

³⁴ A paulikiánus örmények telepítéséről és tevékenységükről bővebben ld. ОБОЛЕНСКИЙ 1972 59–63.

A paulikiánusok az antik manicheus tanokra épültek, nézeteik szerint a világ ugyanúgy a jó és a rossz harcának színtere. Elfogadták a négy evangéliumot, Pál tizenégy, János három, valamint Jakab és Júdás levelét, mindezek mellett egy állítólagos Pál levelet. Elutasították az Ószövetséget, Mária istenanyaságát, és Mária tiszteletét. Nézeteik szerint Krisztus azért jött el a mennyből, hogy megmentse az embereket az ördög testi világából. Bár voltak köztük aszkéta életmódot folytatók, az ételekben nem tettek különbséget, és házasodtak is.³⁵ Ezek az örmények érintkezettek bolgárokkal: már Borisz bolgár cár, miután felvette a keresztséget, panaszkodott a pápának, hogy örmények prédikálnak az országban. Ezek nem vetették el teljesen a pogány hagyományokat, így sokkal közelebb álltak a néphez, mint a bizánci keresztény egyház rideg pompája.³⁶

A kelet-európai területeken a manicheus-paulikiánus eszmék keveredtek a keleti rítusú kereszténységgel és bolgár hagyományokkal (pl. apokrif eredetmondák),³⁷ majd mindezek egyvelegéből a X. század közepén egy Bogumil³⁸ nevű pap megfogalmazta a bogumil tanokat: a Bolgár Cárság lett az új eretnecség bölcsője.³⁹ Már a 950-es években Péter bolgár cár két levélben is segítséget kért Theophylaktos konstantinápolyi pátriárkától az eretnecség megfékezésére. A pátriárka viszont nem vizsgálva a bogumil tanok valódi hittételeit, azt paulikiánus csoportosulásnak nézve – mondván: jól ismeri a tüneteket – elküldött egy katekizmust és néhány érvet, mellyel vissza lehet téríteni őket az ortodox egyházhoz.⁴⁰ A bogumilizmus azonban egyáltalán nem csupán hitelvek csoportjaira épült: nem csak az egyház tanait vetették el, hanem szembeszállt az egyházi és világi hierarchiával, a Sátán teremtményének tekintve azt.⁴¹ Az, hogy az eretnek tanokat nem vették komolyan és nem kezelték kellőképpen a bogumilizmus megerősödéséhez és egyre erőteljesebb terjedéséhez vezetett.⁴²

³⁵ A paulikianizmusról bővebben ld. АНГЕЛОБ 1969. 123–140.; RUNCIMAN 1991. 26–62.

³⁶ ASBÓTH 1885. 31.

³⁷ SZEGFÜ 1983. 51. Bolgár apokrif eredetmondákról bővebben ld. SBL 5–114.

³⁸ „Most történt bolgár földön, hogy az igaz hitű Péter cár idején volt egy pap, akit Bogumilnek, Istentől szeretettnek neveztek. De az igazat megvallva ő Bogu-ne-mil, Istentől nem szeretett volt. Ő volt az első, aki eretnecséget tanított bolgár földön.” – COSMAS PRESBYTER 161. Bogumil alakja kérdéses, többen kitalált mitikus személynek tartják; az eretnecség elnevezéséről és Bogumil papról ld. АНГЕЛОБ 1969. 152–164.; RUNCIMAN 1991. 67.

³⁹ A bogumilizmus születéséről bővebben ld. АНГЕЛОБ 1969. 141–151.

⁴⁰ RUNCIMAN 1991. 67.

⁴¹ ASBÓTH 1885. 34.

⁴² A bogumilizmus történetéről az Első Bolgár Cárságban bővebben ld. OBOLENSKY 1972. 111–167.

A bogumil hitelvek átemelték a manicheizmus alapvető tanait: a dualista-gnosztikus filozófián alapuló⁴³ vallás szerint a világ a jó és a rossz, a fény és a sötét örök harcának színhelye. A jó forrása az isteni fény, melyet a sötét erők a test börtönébe zártak.⁴⁴ A bogumilok mindezt kiegészítették keresztény hagyományokkal: Isten, a világ (a világmindenség, nem az anyagi világ) teremtője és a fény forrása, aki a hetedik égben lakozik.⁴⁵ Elsőszülött fia a Sátán (Satanaël), aki atyja ellen fordult,⁴⁶ ezért a bukott angyalokkal száműzetett a földre.⁴⁷ Ő maga a gonosz, a sötétség, aki az isteni fényt a testbe zárja, és elhelyezi az általa létrehozott anyagi világban,⁴⁸ ahol minden – a munka, az étel, a testiség, a pénz, az állam és az egyház – az ő teremtménye (sőt a próféták és a teljes Ószövetség a Sátánt élteti, az ő bábjai),⁴⁹ és aki ezeknek él, az a Sátánt szolgálja. Az emberek megmentéséért Isten elküldte második fiát, Jézust, aki földi élete során megmutatta az igaz élet útját, melyet az Újszövetség mond el. Üdvözülni csak az tud, aki meg tud válni az anyagi világtól.

A bogumil tanok szinte kizárólag az Újszövetségre, az Apostolok Cselekedeteire és Leveleire épültek,⁵⁰ hasonlóan a paulikiánus hittételekhez. Tagadták Jézus emberi voltát, nézetek szerint ő csak látszólag ember: mivel a test anyag, tehát a Sátán alkotta, Isten fia nem költözhet egy ilyen testbe.⁵¹ Tiltották a vízzel való keresztelest.⁵² Tagadták az Eucharisziát: nézeteik szerint csak az Úr szava a mennyei kenyér, földi kenyér nem válhat Isten testévé, a

⁴³ ANGELOV 1968. 183.

⁴⁴ АНГЕЛОВ 1969. 185–186.

⁴⁵ ПЕТРАНОВИЋ 1867. 51.

⁴⁶ ПЕТРАНОВИЋ 1867. 51. ASBÓTH 1885 33. *Cosmas presbyter* fordítva írja le: „Halva a példabeszédet az evangéliumból a két fiúról, úgy vélik, Krisztus az idősebb fiú, és a fiatalabb, aki becsapta atyját, szerintük az Ördög., akit Mammonnak hívnak, és a világi dolgok teremtőjének és létrehozójának tekintik.” COSMAS PRESBYTER 166.

⁴⁷ АНГЕЛОВ 1969. 172.

⁴⁸ ASBÓTH 1885. 33–35. *Cosmas* elbeszélése szerint: „A bogumilok úgy vélik, hogy Krisztus és a Sátán testvérek, az anyagi világot a Sátán teremtette, beleértve a Földet és az emberiséget. Így magyarázzák a gonosz jelenlétét a világban.” – COSMAS PRESBYTER 156.

⁴⁹ COSMAS PRESBYTER 156., 163–165.

⁵⁰ COSMAS PRESBYTER 156.

⁵¹ ПЕТРАНОВИЋ 1867. 54.

⁵² COSMAS PRESBYTER 167., ПЕТРАНОВИЋ 1867. 54–55 .– Keresztelő Jánost Keresztelő Antikrisztusként emlegetik: COSMAS PRESBYTER 165.

bor pedig a vérévé, ugyanis ezek földi, anyagi dolgok, tehát a Sátán teremtményei.⁵³ A gyónás, valamint ehhez kapcsolódóan a bűnökhöz tartozó penitencia tanaik szerint szükségtelen.⁵⁴ Tagadták a házasságot: a bogumil tanok szerint ugyanis a házasság Ádám bűne miatt elvetendő.⁵⁵ A kereszt tiszteletét is elvetették: nem hódoltak azon tárgy előtt, amivel Istent megalázták.⁵⁶ A hivatalos egyház tanításától különbözött még a Szentháromságról alkotott képük is.⁵⁷ Megtagadták a szentképek, ikonok⁵⁸ és a szentek ereklyéinek⁵⁹ tiszteletét. Nem fogadták el az egyházi liturgiát, mondván azt Aranyszájú Szent János alkotta meg.⁶⁰ Ez alapján tehát vitatták az egyházatyák tanait. Tisztelték Uriel arkangyalt.⁶¹ Az eretnekmozgalom szigorát minden bizonnyal a bolgár ortodox szerzetesektől tanulhatták.

A bogumil eretnekség X–XI. századi balkáni történetét és nézeteit vizsgálva kitűnik: egyáltalán nem beszélhetünk egységes eszmerendszerről, egyházi hierarchia hiányában ilyen nem is alakulhatott ki. A tanok legfőbbképpen a kereskedelem útján terjedtek, és mivel a bolgár területeket leszámítva egymástól többé-kevésbé elszigetelt kis csoportok vallhatták azokat, nem alkothattak tökéletesen koherens hitvilágot. Fine kutatásai arra is felhívják a figyelmet, hogy az eretnekségtől érintett terület perifériáin nem feltétlenül beszélhetünk a szó szoros értelmében vett bogumilizmusról, csupán esetlegesen egymásra rétegződött, kevert hitelvekről, amelyeket ráadásul a latin és görög rítusú szomszédok expanziós törekvéseinek útjában álló kis balkáni szláv államkezdemények politikai érdekei is erőteljesen befolyásoltak.

⁵³ COSMAS PRESBYTER 163., ПЕТРАHOBIЋ 1867. 55–56.

⁵⁴ ПЕТРАHOBIЋ 1867. 56–57.

⁵⁵ COSMAS PRESBYTER 167., ПЕТРАHOBIЋ 1867. 58.

⁵⁶ COSMAS PRESBYTER 161., 167., ASBÓTH 1885. 33.

⁵⁷ ПЕТРАHOBIЋ 1867. 51.

⁵⁸ COSMAS PRESBYTER 161., 165.

⁵⁹ COSMAS PRESBYTER 161–163.

⁶⁰ COSMAS PRESBYTER 163.

⁶¹ Uriel arkangyal az apokrif iratokban szerepel, tiszteletét a nyugati egyház nem kanonizálták, keleten a hét arkangyal egyikeként tisztelik. – ANGELOV 1968. 173.

II. A bogumilizmus a XI. századi Magyar Királyságban

II. 1. A kérdés historiográfiája

Elsőként Ivánka Endre vetette fel 1942-ben, hogy a Szent Gellért püspök *Deliberatio supra Hymnum trium puerorum* c. munkájában említett eretnekek bogumilok lehettek.⁶² Ivánka nem elemezte részletesen a forrás szövegét, azonban megtette ezt 1956-ban Rónay György. Álláspontja szerint „a tanok, amelyek ellen Gellért püspök felemeli szavát, azonosak a bogumilizmuséival, illetve azzal a manicheista felfogással, melyet némi enyhítéssel a bogumilok is vallottak: hogy a világ a jó és a rossz, azaz Isten és Sátán kettős elvén épül fel.”⁶³ Rónay munkájára 1965-ben Redl Károly reagált: szerinte Gellért munkájában az eretnekekre vonatkozó megjegyzések (*secta, hereticus*) valójában a pogány hagyományokhoz visszatérni kívánó magyarokra vonatkoznak, így a *Deliberatio* nem bizonyítja a bogumilizmus jelenlétét az államalapítás kori Magyarországon.⁶⁴

Témánk kutatására a legnagyobb hatással Szegfű László 1968-ban, illetve 1983-ban publikált tanulmányai voltak.⁶⁵ Mindkét munka egyértelműen a bogumilok XI. századi jelenléte mellett foglal állást. Szegfű szerint a Maros-vidékre a XI. század elején jelentős számú szláv bevándorló érkezett bolgár területről, az Északi-Timok folyó mellől (nagyjából a mai Niš környékéről). Ezek a szlávok az első Bolgár Cárság megsemmisüléséhez vezető bizánci támadások idején (1001–1018 között), majd Petar Deljan felkelésének leverése után (1041) menekülhettek Ajtony territóriumára. Ők hozhatták be a vidékre a bogumil tanokat, amelyek elsősorban az itteni szláv lakosság és a behurcolt foglyok köreiben terjedhettek el.⁶⁶ Szegfű szerint a bogumilizmus Maros-vidéki jelenlétéről számos korabeli forrás tanúskodik.⁶⁷ Szent István I. törvénykönyvének 1. cikkelye szerint voltak, akik azt hirdették, hogy nincs szükség egyházi vagyona.⁶⁸ Az Intelmek említést tesz a Szentháromság egységét megbontani

⁶² IVÁNKA 1942. 499–500.

⁶³ RÓNAY 1956. 471–474., idézet: 472.

⁶⁴ REDL 1965. 211–217.

⁶⁵ SZEGFŰ 1968; SZEGFŰ 1983

⁶⁶ SZEGFŰ 1983. 39–41.

⁶⁷ SZEGFŰ 1968. 501., SZEGFŰ 1983 46.

⁶⁸ ZÁVODSZKY 1904. 142. – Szegfű figyelmét elkerülte, hogy István törvényeinek ez a részlete szó szerinti átvétel a 847. évi mainzi zsinat 6. cikkelyéből (ZÁVODSZKY 1904. 15–16.; ÁKÍF 49. [125. jegyz – Kristó Gyula munkája]), ezért aligha vonatkozhat a magyarországi bogumilokra.

igyekvőkről, figyelmezteti Imre herceget az eretnenség veszedelmeire, és leírja az Atanáz-féle hitvallást.⁶⁹ Ugyancsak a herezis jelenlétére utaló jel lehet, hogy Gizella királyné a későbbi koronázási palástra hímeztette a *Credo*-t.⁷⁰ Szegfű szerint a bogumilizmus a magyar szállásterület déli periferiáin hódított a legeredményesebben, ahol a magyarokkal vegyült szláv népek éltek. Szent István Nagyobb legendája alapján azt is igazolni próbálta, hogy a keresztény térítés is itt haladt a legnehezebben.⁷¹

Szegfű a fent említett források mellett elsősorban Szent Gellért *Deliberatio*-jára építette az álláspontját.⁷² Nézete szerint ez a mű több ponton is kimondottan a bogumil eretnességgel száll vitába. Gellért cáfolja azt a manicheus nézetet, miszerint Isten jó és rossz dolgokat is teremtett, majd azt az – általa szintén „manicheusnak” minősített, valójában bogumil hatásról árulkodó felfogást – amely szerint a rossz dolgok a Sátán alkotásai. Gellért az egyház álláspontját képviselve kijelenti: mindent Isten hozott létre, és Isten minden teremtménye eredendően jó volt, a Sátán legfeljebb elronthatta azokat. A később vértanúságot szenvedett püspök további érvekkel is védi az egyház tanítását: cáfolja, hogy a világ teljesen el fog pusztulni, hogy Isten rossz szellemeket is teremtett (azok ugyanis maguktól lettek rosszá), hogy a Nap és a Hold paráználkodnának egymással, hogy a gonosz szellemek az égben is megtalálhatóak, hogy az emberek és a barmok születésüktől fogva rosszak, vagy hogy nincs pokol. A püspök védelmébe veszi a bogumilok által elutasított Ószövetséget, Mózeset, a szentkultuszt és az egyház szentségeit.⁷³ Kinyilvánítja, hogy a próféták egyenrangúak, és hogy Mária valóban Istenanya, valamint hogy Jézus testileg is feltámadt.⁷⁴

Szegfű cáfolta Redl Károly azon fentebb ismertetett véleményét, hogy az eretnekekre vonatkozó kifejezésekkel Gellért valójában a pogányokra céloz. A *Deliberatio* szövege ugyanis egyértelműen megkülönbözteti egymástól a pogányokat, az eretnekeket, a zsidókat, a hittagadókat (aposztátákat) és az álkeresztényeket. Gellért ráadásul fellép azok ellen, akik visszakövetelik a holtak lelkéért felajánlott engesztelő ajándékokat. Szegfű szerint ez nem vonatkozhat a pogányokra, mert szerinte a honfoglalás kori sírleletek bizonyítják, hogy a pogány magyarok hittek a halott lelkéért adott engesztelő adományokban. Azt, hogy az

⁶⁹ SRH II. 621.

⁷⁰ SZEGFŰ 1983. 46.

⁷¹ SZEGFŰ 1983. 46.

⁷² SZEGFŰ 1968. 503–507.

⁷³ SZEGFŰ 1968. 504–507. – A Gellért művében Szegfű szerint előforduló bogumil tanokra ld. még SZEGFŰ 1983. 48–53.

⁷⁴ SZEGFŰ 1968. 506.

eretnekségen Gellért leginkább a bogumilizmust értheti – és annak tanaival vitatkozik – Szegfű szintén megpróbálta igazolni. A *Deliberatio* ugyanis hitet tesz a test feltámadása mellett. Ezt a legtöbb eretnekség nem vitatja, a bogumilok viszont igen (a pontosság kedvéért tegyük hozzá: a bogumilok a test anyagi volta miatt tagadják mind Krisztus testi feltámadását, mind a hívők test szerinti feltámadását az utolsó ítélet napján). Mivel Gellért azt is leírja, hogy nem szólhat az eretnekek ellen, Szegfű feltételezi, hogy a királyi hatalom támogatta a herezist.⁷⁵

Szegfű szerint ugyancsak a bogumilok életmódjára és erkölcsére vonatkozhatnak a *Deliberatio* szövegének az apa- és anyagyilkosokra, a homoszexuálisokra és az állatokkal fajtalankodó paráznákra, a hazugokra és a hamisan esküvőkre vonatkozó megjegyzései. A szülőgyilkosságra vonatkozó részlet magyarázata Szegfűnél: a bogumil hívő a *consolamentum* (kézrátétel) szertartásával nyerhette el bűneinek bocsánatát, viszont amennyiben ezek után bármit is vétkezett, akkor a lelke elkárhozott. Ezért a hívők a kézrátételhez csak haláluk előtt folyamodtak, így elkerülve a kárhozatot. Amennyiben az egyén mégsem halt meg, lelke üdvének érdekében a hozzátartozói megölték: ezért nevezhetők a bogumilok – Szegfű szerint – anya- és apagyilkosoknak. A fajtalankodásra vonatkozó megjegyzés magyarázatát Szegfű a házasság szentségét tagadó bogumil eszmére alapozza. Szerinte ugyanis az eretnekség követői különművekkel nem élhettek szexuális életet, ez ugyanis gyermekáldással járt volna, ami folytán újabb lelkek zárultak volna be a bogumil meggyőződés szerint a Sátán által kreált anyagi testbe. Ezért „elképzeltető, hogy a homoszexualitás is előfordult, csakúgy mint az állatokkal való közösülés, azoknál a vakbuzgóknál, akik hittek bár, de nem tudtak ellenállni szexuális vágyaiknak.” A fogadalom és az eskü a bogumil tanok szerint szintén az ördög műve. Ugyancsak a balkáni eretnekség híveire volt jellemző Uriel arkangyal tisztelete.⁷⁶

Mindezek alapján Szegfű László a *Deliberatio*-t bogumilelleses vitairatnak tartja.⁷⁷ Gellért püspök Isingrimusnak ajánlja művét: ez utóbbi – Szegfű nehezen igazolható álláspontja szerint – a csanádi püspökkel ellentétben a királyi udvarban élt, és ott hitvitákat folytatott az eretnek Methodiusszal.⁷⁸ Szegfű szerint maga Aba Sámuel is bogumil volt, vagy

⁷⁵ SZEGFŰ 1968. 507–508.

⁷⁶ SZEGFŰ 1968. 508–509., idézet: 509.

⁷⁷ SZEGFŰ 1968. 513.

⁷⁸ SZEGFŰ 1968. 513. – Az Isingrimus és Methodius között a királyi udvarban folyó hitvitákra Szegfű Gellért egyik kijelentéséből következtet: „*Tu autem ne innitaris [in] quisquiliis, ne quidem suffoceris aristos et controversialibus culmis, immo in mensa divini dicti apposita simpliciter sume gratantis dispertire alis senis suffultus.*” (DELIBERATIO 244.)

legalábbis hatalma megszilárdulása érdekében támogatta az eretnekmozgalmat.⁷⁹ Ezzel kapcsolatban a 14. századi Krónikakompozícióra hivatkozik, amelyben az áll, hogy Aba megvetette a nemeseket, szerinte mindene közös volt a szolgákkal, nemtelenekkel evett és lovagolt, semmibe vette az esküt, bűnbánat és gyónás nélkül koncoltatta fel az ellene összeesküvőket, mindenáron békét akart, és nem volt hajlandó folytatni Szent István és Orseolo Péter politikáját.⁸⁰ Az Altaichi Évkönyv ezen kívül említi Aba három hívének nevét, és e nevek közül kettő szláv eredetű. Szegfű szerint a szláv nevek viselői bolgárok is lehettek, akik révén a király megismerkedhetett a bogumil tanokkal.⁸¹

Hasonlóképpen fontos szerepet tulajdonít Szegfű a bogumilizmusnak a Vata-féle pogánylázadás idején is. Erre a XIV. századi krónikakompozíciót hozza bizonyítékul, amely éppen Gellért püspök és Szolnok ispán megölésénél két alkalommal is eretnekeket említ.⁸² Szegfű az eretnekmozgalom ismételt megerősödését a keresztény királyság elleni felkelés során azzal magyarázza, hogy a bogumilizmus – amint a fentebb már leírtakból láthattuk – szélsőségesen antifeudális. Hívei szerinte az állam ördögtől rendelt intézmény, a törvény, a királyi hatalom, a hivatalok feleslegesek, nem kell adót fizetni senkinek, le kell számolni a püspökökkel, papokkal, le kell rombolni a templomokat, elégetni a kereszteteket, tizedet nem kell fizetni. A keresztény monarchiát lebontani kívánó pogányok törekvései ezért igen rokonszenvesek lehettek a bogumil eretnekeknek.⁸³ Ráadásul a Vata felkelésének leverése után András király megparancsolja: a pogányok térjenek vissza Krisztus igaz hitére. Szegfű szerint tehát volt nem igaz hit, eretnekség is.⁸⁴

II. 2. A bogumilizmus XI. századi magyarországi jelenlétének forrásai

Témánk legfontosabb forrása – ahogy az a fenti historiográfiai áttekintésből is kiderült – Szent Gellért csanádi püspök *Deliberatio supra Hymnum trium puerorum* c. nyolc könyvből álló munkája, amelyet az 1046-ban vértanúságot szenvedett főpap egy bizonyos Isingrimus kérésére írt, vélhetően 1042 nyarán.⁸⁵ Mint arról az előző fejezetben szintén szóltam, Szegfű

⁷⁹ SZEGFŰ 1968. 510–515.; SZEGFŰ 1983. 47., 50–51.

⁸⁰ SRH I. 329.; magyar fordítása: ÁKÍF 286–287. (Kristó Gyula) – SZEGFŰ 1968. 514.

⁸¹ CFH I. 94.; magyar fordítása: ÁKÍF 243. (Makk Ferenc) – SZEGFŰ 1968. 514.

⁸² A krónikarészletre ld. SRH II. 341., 342. SZEGFŰ 1968. 515.

⁸³ SZEGFŰ 1983. 56–57.

⁸⁴ SRH I. 344. – SZEGFŰ 1983. 58.

⁸⁵ SZEGFŰ László: In: DELIBERATIO X–XI. – A Deliberatio kutatástörténetéről bővebben ld. NEMERKÉNYI 2003.

László szerint ez a munka valójában a bogumilok ellen írott vitairat, amelyet Gellért azért készített Isingrimusnak, mert az a királyi udvarban tartózkodva az eretnekek egyikével, bizonyos Methodiusszal folytatott hitvitákat.⁸⁶

Az a megállapítás, hogy a *Deliberatio* lényegét tekintve vitairat lenne, véleményem szerint nem állja meg a helyét. A Három fiú himnuszáról szóló elmélkedés – ahogy címe is mutatja – elsősorban irodalmi-teológiai munka, amelyet a mártírpüspök Dániel próféta ószövetségi himnuszára épít.⁸⁷ Természetes, hogy a szerző eközben gyakran utal a saját mozgalmas korára, a környezetében zajló aktuális eseményekre és kortársaira is: így a pogány magyarokra, a rossz vezetőkre – és tagadhatatlanul többször is említ manicheusokat, eretnekeket, akiknek a tanaira reagál, védi tőlük a saját hitét. Bár a *Deliberatio* ezeket az eretnekeket soha nem nevezi bogumiloknak, az ellenük felhozott érvelésből és hittételekből kirajzolódik a bogumil eretnekség eszmerendszerének váza.

A kérdés tisztázására érdemes a *Deliberatiót* összevetni *Cosmas presbyter* bolgár klerikus X. század derekán, ószláv nyelven írott beszédével, amely a kutatás egybehangzó véleménye szerint csakugyan a bogumilok elleni vitairatként készült. E munka páratlan forrás a téma kutatói számára, *Cosmas presbyter* ugyanis testközelből élte meg az eretnekek fenyegető jelenlétét, haragos hangvétellű beszéde valóban tökéletes mintája az eretnekek ellen írott vitairatoknak, a hazai szakirodalom azonban – valószínűleg nyelvi nehézségek miatt – mindeddig nem használta fel. A bolgár pap egész munkája az eretnekek istentelenségéről szól, a szerző állandó értetlenségének ad hangot: nem érti, az eretnekek hogy nem fogják fel a Szentírás vonatkozó passzusait, pedig azok világosan és egyértelműen az egyház álláspontját támasztják alá az eretnek eszmékkel szemben. Gellért művének gerincét viszont a himnusz sorai köré szőtt elmélkedés alkotja.

A *Deliberatio* a szerző elsődleges szándéka szerint már csak azért sem lehet bogumillelens vitairat, mert az egész mű egy ószövetségi himnusz soraira épül, a középkori újmanicheista eszmék viszont – ahogy fentebb már jeleztem – elvetették az Ótestamentumot, a prófétákat.⁸⁸ Egy vitairatban Gellért nyilvánvalóan nem egy olyan himnusza építette volna az érvelését, amelyet ellenfelei a Sátán alkotásának tartanak, szerzőjét (Dánielt) pedig a többi

⁸⁶ SZEGFŰ 1968. 513.

⁸⁷ Dániel 3, 57–65. – Szegfű László tévesen csak Dániel 3, 58–65 verseire teszi a Gellért által elemzett részletet: SZEGFŰ 1968. 503.

⁸⁸ DELIBERATIO 243., 391.,

ószövetségi prófétával együtt a Sátán bábjának.⁸⁹ Mindezek alapján úgy vélem: a *Deliberatio* a címevel összhangban valóban egy bibliai himnusz által keltett asszociációkra épített elmélkedés, ám sorai között sűrű utalásokat találunk Gellért korának valóságára (és így a korabeli eretnekségre is).

Ugyancsak Gellért püspöknek tulajdonítható a *Homiliae de incarnatione Domini et de Beata Virgine* (Szentbeszéd az Úr megtestesüléséről és a Boldogságos Szűzről) c. munka, valószínűleg a püspök homília-gyűjteményének bevezető részlete. Ebben a munkájában Gellért ugyancsak szót emel az eretnekek ellen: kiátkozza ugyanis az eretnekeket, megerősíti a két testamentumba és az egyházatyákba vetett hitét.⁹⁰

Nem lehetetlen, hogy szintén Gellért püspök volt a tényleges szerzője Szent István király Imre herceg számára készített Intelmeinek is. Keletkezésének időpontja vitatott: ezt egyesek 1013–1015 közé, míg mások 1023–1024 közé teszik, csak az bizonyos, hogy ez Imre halála előtt készülhetett.⁹¹ Szegfű László szerint⁹² ebben is található utalás az eretnekség korabeli magyarországi jelenlétére: az Intelmek szerzője ugyanis felhívja a figyelmet arra, hogy aki megkísérli megbontani a Szentháromság egységét, az eretnek.⁹³

A XIV. századi krónikakompozíció⁹⁴ és az 1075 körül keletkezett Altaichi Évkönyv⁹⁵ Aba Sámuel uralkodására vonatkozó részleteit Szegfű László – mint fentebb láthattuk – annak bizonyítására használta fel, hogy Aba Sámuel pártolta az eretnekeket, sőt hogy esetleg maga is eretnek volt. Mindkét szöveg értékelésére visszatérek az alábbiakban, azt azonban már most le kell szögezni, hogy a krónikakompozíció tudósításának egyik forrása éppen az Altaichi Évkönyv volt.⁹⁶ A két híradás tehát nem tekinthető egymástól független, önálló – és ezért egymást igazoló – információnak.

⁸⁹ Szegfű László ellenkező álláspontot képvisel: szerinte a himnuszról magáról is vitatkozhatott Gellért az eretnekekkel: SZEGFŰ 1968. 504–505.

⁹⁰ ÁKÍF 405–407.

⁹¹ BÉKEFI 1901.; SZOVÁK–VESZPRÉMY 1999. 792–793.

⁹² Szegfű 1968. 501.

⁹³ ÁKLI 49.

⁹⁴ SRH I. 324–333.

⁹⁵ ÁKÍF 243–255.

⁹⁶ SRH I. 325–334. (ld. Domanovszky Sándor megjegyzéseit a kritikai apparátusban)

II. 3. Bogumil tanok voltak-e a 11. századi Magyarország déli vidékein terjedő nézetek?

A forrásainkban többször előforduló 'eretnek' (*hereticus*) és 'eretnekség' (*heresis*), illetve 'manicheus' és 'methodianus' kifejezések pontos jelentését a szakirodalom csak a *Deliberatio* vonatkozásában vizsgálta: Gellért püspök művében Redl Károly álláspontja szerint ezek a szavak a pogányokat és a pogányságot jelölik,⁹⁷ Rónay György és Szegfű László szerint viszont valóban eretnekekre vonatkoznak.⁹⁸ Forrásaink alaposabb vizsgálata azonban azt mutatja, hogy ezekkel a kifejezésekkel a *Deliberatio* – továbbá az Intelmek és Gellért homíliái is – mindenképpen valamiféle keresztény eretnekmozgalomra, és nem a pogányságra utal, hiszen mindhárom szöveg olyan nézeteket tulajdonít a *hereticus*oknak, amelyek egyértelműen csakis a keresztény eszmerendszeren belül értelmezhetők.

A *Deliberatio*ban ilyen például a Szentháromság egysége, a test feltámadásának tétele, a szentségek kérdése, az Ószövetség fontossága és az elhunytak lelki üdvéért felajánlott alamizsna szükségessége. A pogányokkal ezekről nem lehetett volna bibliai alapon vitázni, hiszen ők nem ismerték a Szentírást, gyökerestől elvetették a keresztény tanokat, és azok részleteivel, teológiai hátterével sem foglalkoztak. Ebben a tekintetben tehát egyetértek Rónay Györggyel és Szegfű Lászlóval: a *Deliberatio* egyértelmű különbséget tesz a kereszteleetlen és a kereszténységet eleve elvető pogányok, illetve az eretnekek között, akik magukat minden bizonnyal kereszténynek tartják, de az egyház egyes tanait vitatják vagy elutasítják.⁹⁹

Hasonlóan következetesnek tűnik az Intelmek és Gellért homíliáinak szóhasználata: mindkét műből kiderül, hogy a bennük *hereticus*ként megjelölt csoportok vitatják, nem pedig tagadják az egyetemes egyház tanait.¹⁰⁰ Az alábbiakban sorra veszem legfontosabb forrásainkat, és összegyűjtöm az eretnek tanokra vonatkozó megjegyzéseiket, hogy ezek segítségével pontosan meghatározhassam a XI. századi Magyarország déli területein terjedő herezis lényegét és eredetét. Csak azokat a részleteket emelem ki, amikor forrásaink

⁹⁷ REDL 1965. 213–215. – vö. KLANICZAY Gábor: In: KMTL 196. (s. v. Eretnekségek)

⁹⁸ RÓNAY 1956. 471–474.; SZEGFŰ 1968 502–503.

⁹⁹ Pogányokról (*pagani* – vagy tanaik körülírása) esik szó pl. DELIBERATIO 5., 23., 55., 57., 133., 348., 455. – eretnekekről (*heretici*) pl. DELIBERATIO 31., 37., 67., 159., 175., 185., 187., 243., 271., 345., 349., 389., 505–507.; manicheusokról (*manichei*) pl. DELIBERATIO 7., 9., 495.

¹⁰⁰ A homíliákban Gellért püspök jól megkülönbözteti az eretnekeket (akik tagadják az Ószövetséget és az egyházatyák tanítását), ill. a pogányokat, akik korábban nem hallhattak Isten ígéről – Heinzer 1981. 7.; magyar fordítása: ÁKÍF 406. (Szegfű László)

egyértelműen eretnekekről vagy eretnekségről beszélnek, a vitatott értelmezésű célzásokkal itt nem foglalkozom.

Legfontosabb kútfőnkben, a *Deliberatió*ban Gellért szembeszáll „manicheusokkal”, akik azt állítják, hogy „Isten nem mindent teremtett egészen jónak, megpróbálván bizonyítani, hogy mind a jóknak, mind a gonoszoknak a Mindenható a teremtője”,¹⁰¹ illetve hogy „egyes dolgok Istentől vannak, mások az ördögtől, Isten egyes alkotásai jók, mások rosszak.”¹⁰² Gellért szerint a „manicheus” eretnekek fanatikusok, káromolják a szent szertartásokat, az egyházat, a papságot és Jézus Krisztust, visszakövetelik a halottak lelki üdvéért adott alamizsnát, hazugságokat terjesztenek a papokról, és tagadják a test feltámadását – ő pedig még csak nem is szólhat ellenük. Ezek az eretnekek az újonnan megtértek közül kerültek ki.¹⁰³ A „manicheusok” az egyház tanításával ellentétben megvetik az ószövetségi prófétákat.¹⁰⁴ Mivel a *Deliberatio* a Naphoz hasonlítja azt, aki az eretnekek előtt tanít a Szentháromságról, nyilvánvaló, hogy az eretnekek tagadták az Atya, a Fiú és a Szentlélek hármasságát is.¹⁰⁵ Gellért szerint egyes eretnekek úgy vélik, hogy az angyalok közül néhányan emberekkel léptek testi kapcsolatra, így nemzették Isten fiait.¹⁰⁶ Említi Uriel arkangyal nevét, mint akit „kiváltképp az eretnekek hívnak segítségül”.¹⁰⁷

¹⁰¹ „*Manichei dicunt, quod non omnia creauerit ualde bona deus, conantes ut bonorum, sic malorum omnipotentem asserere creatorem.*” DELIBERATIO 6.

¹⁰² „*Hoc autem propter manicheum, qui dicit: quedam a deo, quedam a diabolo, quedamque dei bona, quedamque mala.*” DELIBERATIO 8.

¹⁰³ *Pro dolor, uero nunc multi pullulant in ecclesia, immo iam totum occupant orbem, et nemo est, qui talium ineptiis contradicat. O quantos sentio diaboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt apud nos concitati zelo non solum diuinis ritibus et aecclesie et sacerdotibus, quin etiam ipsidei filio Iesu Christo domino nostro. Omnibus inaudita seculi hereses [sic!] repetere helemosinas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. Non estimes frater carissime minorem persecutionem et heresem antiquioribus hanc esse. (...) Nam quorundam, nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica uirtus suffragantibus methodianistis atque dignitas apud nos circa hereticorum libitum tota quandoque infermetur.*” DELIBERATIO 182–184.

¹⁰⁴ DELIBERATIO 243–245. – Amikor Gellért más helyen a Szíriusz csillaghoz hasonlítja azt, aki a két testamentum segítségével töri meg az eretnekek erejét (DELIBERATIO 343–345.), szintén az ószövetségi tanításokat elutasító szakadár tanokra utalhat.

¹⁰⁵ DELIBERATIO 271.

¹⁰⁶ DELIBERATIO 159.

¹⁰⁷ „*Greci autem hec et unum, utique Uriel, qui ignis dei dicitur, quem specialius heretici inuocare dicuntur.*” DELIBERATIO 504–506.

Másik fontos forrásunk, Gellért püspök homíliáinak töredékes bevezetője a következőképpen ír: „Kiátkozom az összes eretnekséget és szakadárt és valamennyi tévelygést. Elfogadom a két testamentumot és az összes egyházatyá szerfelett világos tanítását.”¹⁰⁸ Különösen fontos, hogy Gellért itt egyformán hitet tesz a két testamentum mellett, valamint védelmébe veszi az egyházatyák tanításait. *Cosmas presbyter* munkájából tudjuk, hogy a bogumilok mind az Ószövetséget, mind az egyházatyák műveit elutasították.¹⁰⁹

A leírtakból kitűnik: Rónaynak és Szegfűnek igaza van abban, hogy a *Deliberatió*ban és Gellért homíliáiban említett „manicheus” vagy „eretnek” tanok nagy része megegyezik a *Cosmas presbyter* munkájában részletesen bemutatott bogumil eszmerendszerrel.¹¹⁰ A balkáni eretnekség hatását tükröző nézetek a XI. századi magyarországi herezis tételei közül: a papok és az egyház hatalmának elutasítása;¹¹¹ az egyházi liturgia elvetése;¹¹² az Ótestamentum és a próféták tekintélyének tagadása;¹¹³ egyes teremtmények (az anyagi világ) ördögtől való eredeztetése;¹¹⁴ a test feltámadásának tagadása (a test is anyagi természetű, ezért a Sátán teremtménye);¹¹⁵ a Szentháromság tagadása;¹¹⁶ Uriel arkangyal tisztelete.¹¹⁷ A magyarországi herezis bogumil eredetére utalhat az is, hogy Gellért az eretnekeket „manicheus”-nak nevezi.¹¹⁸

Szegfű bogumil eredetűnek tekinti azt a *Deliberatió*ban említett eretnek nézetet is, amely szerint az utolsó ítéletkor a föld és az ég el fog pusztulni.¹¹⁹ Ez nem szerepel *Cosmas presbyter* munkájában, ennek ellenére valóban levezethető az ott bemutatott bogumil eszmékből. A földet és az eget (a látható égboltot, és nem a mennyet értve ez alatt) a

¹⁰⁸ „... anathematizo omnes hereses et scismaticos et peccata universa. Recipio duo testamenta et omnium sanctorum patrum preclarissima dicta.” – HEINZER 1981. 5.; ÁKÍF 406. (Szegfű László)

¹⁰⁹ COSMAS PRESBYTER 163–165.

¹¹⁰ RÓNAY 1956. 471–474.; SZEGFŰ 1968. 503–507.

¹¹¹ DELIBERATIO 184. Az egyház védelméről ld. még 190., 204, 219.– vö. COSMAS PRESBYTER 167.

¹¹² DELIBERATIO 184. – vö. COSMAS PRESBYTER 156.

¹¹³ Ótestamentum és a próféták védelméről és ezeknek eretnekek általi elvetéséről és ld. DELIBERATIO 64., 66., 70., 76., 118–120., 242., 390. ÁKÍF 406. (Szegfű László) – vö. COSMAS PRESBYTER 156., 163–165.

¹¹⁴ DELIBERATIO 8. – vö. COSMAS PRESBYTER 165.

¹¹⁵ DELIBERATIO 184. – vö. PETRANOVIĆ 1867. 54.

¹¹⁶ DELIBERATIO 270. – vö. PETRANOVIĆ 1867. 51.

¹¹⁷ DELIBERATIO 6., 8., – vö. АНГЕЛЮВ 1969. 173.

¹¹⁸ SZEGFŰ 1968. 503.

¹¹⁹ SZEGFŰ 1968 505.

bogumilok szerint a Sátán teremtette.¹²⁰ Mindezt továbbgondolva pedig Isten, amikor végleg legyőzi majd az ördögöt, akkor a dualista nézetek alapján annak alkotása, az anyagi világ is nyilvánvalóan elpusztul. Szegfű szerint szintén a bogumilokra (és nem a pogány magyarokra) vonatkozik a *Deliberatio* azon megjegyzése, hogy a „manicheusok” visszakövetelték a halottak lelki üdvéért az egyháznak adott ajándékot. Ebben a megállapításában szerintem is igaza van, érvelése azonban nem meggyőző. Álláspontja alátámasztására ugyanis azt hozza fel, hogy a pogány magyarok nagyon is fontosnak tartották a halott elődökért végzett szertartásokat, amiről a gazdag honfoglalás-kori sírleletek tanúskodnak.¹²¹ Véleményem szerint ez az érv nem perdöntő, hiszen a *Deliberatio*-ban az egyháznak adott ajándékokról (alamizsnáról) van szó, amit a pogányok nyilvánvalóan elutasítottak (a túlvilágról alkotott keresztény nézetekkel együtt). Amennyiben viszont nem csak az adott szövegrészletet, hanem tágabb környezetét is vizsgáljuk, szembetűnik, hogy a püspök kétszer is használja az ’eretnek’, illetve az ’eretnokség’ szót: „A korszak soha nem hallott eretnoksége, hogy visszakövetelik az elhunytak lelkéért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Ne gondold (...), hogy ez kisebb üldöztetés és eretnokség a régebbieknél.”¹²² Mivel fentebb már szó esett arról, hogy forrásaink élesen megkülönböztetik egymástól a pogányságot és az eretnokséget, ez a részlet teszi valóban egyértelművé, hogy a holtak lelki üdvéért adott alamizsnát nem sámánhitűek, hanem szakadár keresztények utasították el. Közvetetten ezt is levezethetjük a bogumil nézetekből: utalhat a pokol létének megkérdőjelezésére és a testi feltámadás dogmájának tagadására is.

Arról viszont, hogy az angyalok testi kapcsolatot létesítettek volna az emberekkel, és így nemzették volna Isten fiait, nem esik említés sem a balkáni bogumilizmus forrásaiban, sem a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban. Szegfű szerint bogumil hatást mutat az is, hogy az eretnekek Gellért szerint nem azonos mértékben tisztelik az apostolokat és az evangélistákat, hanem kiemelik közülük Jánost.¹²³ Ilyesmiről azonban a balkáni herezis külföldi forrásai nem tudósítanak, így ennek a tanításnak a bogumil eredetét semmi sem támasztja alá.

¹²⁰ COSMAS PRESBYTER 165–167.

¹²¹ SZEGFŰ 1968. 507–508.

¹²² „*Omnibus inaudita seculi hereses [sic!] repetere helemosinas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. Non estimes frater carissime minorem persequutionem et heresem antiquioribus hanc esse.*” DELIBERATIO 184.

¹²³ DELIBERATIO 245. – SZEGFŰ 1968. 506.

Szegfű szerint Szent István király Intelmeiben is van utalás a bogumil eretnekségre.¹²⁴ Amennyiben valóban így lenne, akkor azt feltételezhetnénk, hogy a bogumilizmus Ajtony területén (törzsi államán) kívül is tért hódított Magyarországon. Az Intelmek keletkezését a szakirodalom 1013–1015 közé vagy 1023–1024 tájára teszi,¹²⁵ tehát mindenképp korábbra, mint hogy Szent István 1028-ban leigázta Ajtony területét. Az Intelmek vizsgált részlete így szól: „... szilárdan hidd és mindennemű kételkedés nélkül valld Atyánkat, a mindenható Istent, az egész teremtés teremtőjét, és egyszülött fiát, a mi urunk Jézus Krisztust, aki angyali üdvözlésre a Boldogságos Szűz Máriától született, s az egész világ üdvösségéért a keresztfán szenvedett, és a Szentlelket, aki a próféták, az apostolok és az evangélisták által szólt, továbbá hogy Isten egy, tökéletes, szét nem választható és szeplőtelenül tiszta. Ez az az egyetemes hit, amiben – mint Athanasius mondja – ha valaki nem hisz híven és szilárdan, nem üdvözülhet. Ha pedig valaha is akadnának a hatalmad alatt levők között olyanok – ami távol legyen –, akik a Szentháromságnak ezt az egységét megosztani, kisebbíteni vagy növelni próbálnák, tudd meg, hogy azok az eretnekség urának szolgálói, nem pedig a szentegyház gyermekei.”¹²⁶ Szegfű ezt a részletet azért tekintette bogumilleleneznek, mert a Szentháromság tagadásának veszélyeire hívja fel a figyelmet. Kristó Gyula kutatásai szerint viszont az Intelmek itt nem konkrétan a bogumilizmus, hanem általában véve az eretnekség ellen emel szót. Az idézett szövegrészlet előbb a nikaia-konstantinápolyi hitvallás legfontosabb tanításait foglalja össze, majd az Alexandriai Szent Athanáznak tulajdonított *Symbolum Athanasiumra*¹²⁷ hivatkozva hívja fel a figyelmet a Szentháromság tagadásának téveszméjére.¹²⁸ Szent Athanáz műve a IV.

¹²⁴ SZEGFŰ 1968. 501.

¹²⁵ KRISTÓ 2002 18.

¹²⁶ „... *ut patrem Deum omnipotentem, factorem totius facture et unigenitum filium eius, dominum nostrum Ihesum Christum de Sancta Maria virgine angelo annuntiante natum ac pro totius mundi salute in crucis patibulo passum et Spiritum Sanctum, qui per prophetas et apostolos atque evangelistas locutus est, unam deitatem perfectam, indissolubilem, incontaminatam esse fimiter credas et sine omni ambiguitate teneas. Hec est fides catholica, quam sicut Athanasius dicit, nisi quisque fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit. Si qui aliquando infra tuam inveniatur potentiam, quod absit, qui hanc collationem Sancte Trinitatis dividere vel minuere seu augere conantur, hos ipsos scias esse heresiarche servos et non sancte ecclesie filios.*” – SRH II. 621.; magyar fordítása: ÁKÍF 129–130. (Bollók János)

¹²⁷ Ez a mű negyven ritmusos tételben foglalja össze az egyház Szentháromságról szóló tanítását, szerzősége viszont kérdéses: VANYÓ 2003. II. 508. – SZEGFŰ 1968 501.

¹²⁸ ÁKÍF 130. (393. jegyz. – Kristó Gyula munkája) – Korábbi munkájában Kristó a zsarnok király figurájának toposzával hozta összefüggésbe a Szentháromság tagadóira vonatkozó szövegrészletet, mondván: az uralkodónak az Intelmek azért inti az egyház védelmezésére, hogy „nehogy az legyen a látszat, hogy magad is

században keletkezett, ezért kizárt, hogy bármi köze van a bogumilizmushoz. Az Intelmekből tehát nem következtethetünk a bogumilizmus magyarországi jelenlétére.

Rónay és Szegfű érveinek áttekintéséből kiderül, hogy Szent Gellért a *Deliberatió*ban és homíliáinak bevezetőjében valóban bogumil gyökerű tévtanokkal vitatkozik, ám a két történész által felsorolt párhuzamok közül nem mindegyik állta meg a helyét. Ugyanakkor további bogumil eszmék is találhatunk utalást a *Deliberatió*ban: olyanokra, amelyek a kutatás figyelmét eddig elkerülték. Gellért valószínűleg a szentkultuszt elutasító bogumil nézetekre utal, amikor hangsúlyozza a szentek tiszteletének fontosságát: ereklyékben ugyanis a Szentlélek lakozik.¹²⁹ Egyértelműen a test ördögi természetét hirdető bogumil tanítást cáfolja, amikor hamis prófétának nevezi azt, aki szerint Krisztus nem öltött emberi testet.¹³⁰

A fentiekből látszik, hogy Gellért püspök a *Deliberatió*ban és a homíliák bevezetőjében is a bogumil eretnekség tanait írja le. Feltűnően hiányzik viszont az általa támadott eretnek tanok közül a világi hatalom és hierarchia tagadása, amely pedig *Cosmas presbyter* szerint a bolgár bogumilizmus egyik legfontosabb, alapvető tanítása.¹³¹ Véleményem szerint ennek két magyarázata lehet. Dolgozatom első fejezetében már kiemeltem: a balkáni eretnekség magterülete bolgár földön volt. Az eszmék innen kiindulva, elsősorban a kereskedelmi utak mentén terjedtek szét a Balkánon. Mivel a bogumilizmus nem rendelkezett kiépített egyházi hierarchiával és szabályozott dogmatikai rendszerrel, a tanok területenként változtak, alkalmazkodva a körülményekhez. Hasonló lehetett a helyzet a XI. század eleji Magyarországon is. Az eretnek nézetek megjelentek ugyan Gellért környezetében, a *Cosmas presbyter* által leírt bolgár bogumilizmushoz képest azonban fontos helyi különbségek is kialakulhattak. Reálisan nézve azonban nem hihető, hogy a nomád társadalomból a keresztény állam felé vezető út elején járó magyar népesség éppen az új politikai berendezkedés kritikáját mellőzte volna a bogumil tanok közül. Sokkal valószínűbb, hogy Gellért azért nem ír művében a „manicheusok” hatalomellenes nézeteiről, mert a *Deliberatio* – ahogy arról már szintén szó esett – elsősorban dogmatikai munka. Szerzője az egyház védelmét fontosnak érezhette, a világi hatalom védelmét nem.

ellenség és bosszúálló vagy” (ÁKÍF 130.; KRISTÓ 1984. 173.). Később azonban maga mutatott rá, hogy az Intelmek „ellenség és bosszúálló” (*inimicus et ultor*) szófordulata nem a zsarnok királyra, hanem a Sátánra vonatkozik (ÁKÍF 130. – 393. jegyz.), így ez a megállapítása pontosításra szorul.

¹²⁹ DELIBERATIO 621. – vö. COSMAS PRESBYTER 161.

¹³⁰ DELIBERATIO 203. – Krisztus istenemberségéről ld. még DELIBERATIO 531.; vö. PETRANOVIĆ 1867. 54.

¹³¹ COSMAS PRESBYTER 156., 167.

Amennyiben a balkáni eretnekséget a minimális különbségekkel egységesen bogumilizmusnak nevezhetjük, akkor a XI. században Magyarország déli területein megjelenő eretnekeket is a bogumil herezis híveinek kell tekintenünk. Azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy a magyarországi bogumilizmus olyan helyi hagyományokkal is színesedett, amelyek másutt nem voltak rá jellemzők, és ezért a forrásokban sem tudjuk őket egyértelműen azonosítani. Ez azért valószínű, mert az eretnekség észak-balkáni elterjedése során – mint láthattuk – a herezis bolgár magterületétől távolodva a bogumil tanok szinte mindenütt sajátos egyveleget alkottak a keresztény térítés korai szintjén megrekedt helyi népesség saját hiedelmvilágának elemeivel.

II. 4. A XI. századi magyarországi bogumilizmus területi elterjedése

Szegfű László szerint a bogumil tanok Magyarország nagy területein elterjedtek.¹³² Amennyiben tényleg így lett volna, miért csupán a Maros-vidéken alkotó Gellért püspök munkáiban találjuk meg a nyomukat? Abból, hogy herezisére való utalás más forrásokban nem maradt fenn, arra következtethetünk, hogy az ország más részein ez nem ütötte fel a fejét, vagy ha mégis, csak jelentéktelen mértékben. Fentebb Kristó Gyula eredményei alapján bemutattam, hogy az Intelmek – amely valószínűleg azelőtt készült, hogy Szent István meghódította Ajtony territóriumát – Szegfű által bogumilellesnek minősített részei valójában az általános értelemben vett eretnekség, és nem egy konkrét eretnekmozgalom veszélyeire hívják fel a figyelmet. Nincs tehát okunk azt feltételezni, hogy az eretnekség Ajtony területein kívül is terjedt.

A bogumil eszmék Magyarországra kerülését Szegfű két bolgár migrációs hullámmal magyarázza: a szerinte alapvetően szláv lakosságú Dél-Alföldre a Bolgár Cárság leverése (1018) után, Petar Deljan magyar támogatással kirobbant, Bizánc elleni felkelésének leverését (1041) követően érkezhettek a területre bolgárok, és ők hozhatták be a bogumil tanokat is.¹³³ A bolgár területekről a délvidéki magyar területekre irányuló két bevándorlási hullámot azonban semmilyen fennmaradt írásos forrás sem támasztja alá, és a régészeti adatok sem tanúskodnak ilyesmiről. Az első Bolgár Cárság bukása után már csak azért sem számolhatunk komoly bolgár betelepüléssel Magyarországra, mert annak megdöntésében II. Baszileosz bizánci császár szövetségeseként 1015-ben Szent István király is részt vett, és országa a bolgárok szemében ellenséges területnek számíthatott. A Maros-vidék ura, Ajtony szintén

¹³² SZEGFŰ 1968. 512.

¹³³ SZEGFŰ 1983. 39–41.

Bizánc szövetségese volt.¹³⁴ Valószínűbbnek tartom, hogy a bogumil tanok Bosznia esetéhez hasonlóan Magyarországra is a kereskedelmi utak mentén hatolhattak be. Ajtony területe nem messze feküdt az ország belsejét a Balkánnal összekötő útvonaltól, amely a Duna mentén haladt. Minden bizonnyal innen – vagy az Ajtony territóriumával szomszédos bolgár területekről közvetlenül – terjedhetett át az eretnokség a Maros-vidék lakosságára. Ezzel kapcsolatban megint utalni kell John Fine eredményeire a bogumilizmus észak-balkáni terjeszkedésével kapcsolatban. Fine szerint a bogumilizmus ott tudott megtelepedni, ahol a keresztény térítés alacsony szinten megakadt. Ajtony territóriuma ilyen terület volt: a bizánci rítusú térítés érintette ugyan, de komoly eredményeket nem ért el.

A fennmaradt forrásaink a magyarországi bogumilok etnikai azonosítására nem alkalmasak. Mivel a bogumil tanok szláv területen alakultak ki, és a Balkánon is szláv területen terjedtek, logikus azt feltételeznünk, hogy Ajtony territóriumán belül is a szláv lakosság körében verhettek először gyökeret. Tőlük azonban hamar átvehették az eretnek nézeteket a magyarok is, különösen akkoriban, amikor Ajtony uralmának bukása és a csanádi püspökség megszervezése (1030) után a területen erőszakos keresztény térítés kezdődött.

II. 5. Aba Sámuel és a bogumilizmus

Szegfű László többször is leszögezi munkáiban: Aba Sámuel király maga is bogumil volt, és támogatta az eretnokséget.¹³⁵ Ezen feltevését a XIV. századi krónikakompozíció tudósítására alapozza,¹³⁶ amely szerint Aba „dühöngött” a magyarokra, megvetette a nemeseket, a szolgálkkal élt, nemtelenekkel evett, lovagolt és társalgott. Szegfű szerint ezek a motívumok a bogumil közösségi életformát tükrözik, és a rang megvetésére mutatnak. A krónikakompozíció szerint Aba semmibe veszi az esküt: Szegfű szerint ez a bogumil eskütagadással állítható párhuzamba. Ítélet és gyóntatás nélkül koncoltatta fel az ellene összeesküvőket, valamint megveti a háborút: ezek ugyancsak bogumil eszméket tükröznek. Eltörölte Péter rendeleteit: ezzel Szegfű szerint letért az államszervezés útjáról. IX. Benedek pápa 1044-ben kiközösítette Abát: Szegfű úgy véli, ennek oka is a király eretnek volta lehetett. A krónikakompozíció ezeken kívül név szerint is említi Aba néhány hívét, ezek: Vyske, Toyzlau és Pezli. Az első két név szláv, a harmadik germán eredetű. A szláv nevének Szegfű szerint bolgárok is lehettek, akik 1018 után érkezhettek Bulgáriából előbb Ajtony

¹³⁴ MAKK 1993. 59–60.

¹³⁵ SZEGFŰ 1968. 514–515.; SZEGFŰ 1983. 47., 50–51.

¹³⁶ SRH I. 324–333.; magyar fordítása: ÁKÍF 382–390. (Thoroczkay Gábor) – SZEGFŰ 1968. 514.

területére, majd a Maros-vidéki törzsfő bukása után Aba kíséretéhez csatlakozhattak, és ők közvetíthették a bogumil tanokat Aba felé.¹³⁷ Szegfű még ennél is tovább megy, amikor leírja: Aba az eretnekekre – és a hozzájuk csatlakozó pogányokra¹³⁸ – támaszkodva taszította le Pétert a trónról, udvarában pedig „pogány orgiákra emlékeztető tobzódás vegyült a hitviták forrongó hangulatával.”¹³⁹ Ugyancsak Aba bogumil voltára utaló jelnek tekinti Szegfű, hogy a *Deliberatio* többször is felemeli szavát a rossz király (a zsarnok) ellen.¹⁴⁰

Véleményem szerint ezekkel az érvekkel nem lehet bizonyítani azt, hogy Aba bogumil lett volna. A XIV. századi krónikaszerkesztmény által Aba ellen felhozott vádpontok többsége a zsarnokkal kapcsolatos irodalmi toposz (a nemtelenekkel való közösség, az esküszegés) és általánosság (béke szeretete): ezek nemcsak a bogumilokra jellemzőek. A krónikakompozíciónak azt a részletét, amely szerint Aba az ellene összeesküvőket ítélet és gyóntatás nélkül végeztette ki, Gerics József kánonjogi mintákra vezeti vissza, és nem tekinti feltétlenül hitelesnek.¹⁴¹ Ha el is fogadjuk, hogy ellenlábásait Aba törvénytelen módon végeztette ki, és a gyónás szentségét is megtagadta tőlük, ezt még akkor is magyarázhatjuk egyszerű politikai leszámolásként. Az, hogy IX. Benedek pápa kiközösítette Abát, vitathatatlan, azonban ennek a háttérben valószínűleg külpolitikai okok álltak: a császári hatalomnak ekkoriban alávetett pápaság a Magyarország ellen készülő császár politikai érdekeit kívánta így kiszolgálni.¹⁴²

Szegfű Aba eretnekségének bizonyítékául hozza az Altaichi Évkönyvből azt a részletet, amely szerint az új király eltörölte Péter törvényeit. Szem elől téveszti viszont szövegkörnyezetet, amely szerint Aba „zsinati gyűlést tartott, s a püspökök és főemberek közös tanácsa révén elhatározta, hogy visszavonja mindazokat a törvényeket, amelyeket Péter saját kénye-kedve szerint jogtalanul rendelt el”.¹⁴³ Aba tehát éppen úgy törvénykezett, mint korábban Szent István, később pedig Szent László és Kálmán: a főpapok és az előkelők

¹³⁷ SZEGFŰ 1968. 514–515.

¹³⁸ A sámánhitűek és a bogumilok Szegfű szerint könnyen szót érthettek, mivel a bogumilizmushoz hasonlóan a magyar ősvallás is dualista szemléletű volt, vagyis a Jó és Rossz örök harcában hitt – SZEGFŰ 1968. 514–515.

¹³⁹ SZEGFŰ 1968. 515.

¹⁴⁰ SZEGFŰ 1968. 515. – A zsarnok bírálata a Szegfű által felsorolt szöveghelyeken kívül is megtalálható, pl. DELIBERATIO 13., 185., 195. 199., 585.

¹⁴¹ GERICS 1995 (1986). 80–84.

¹⁴² GERICS 1995 (1986). 79.

¹⁴³ CFH I. 94.; magyar fordítása: ÁKÍF 243. (Makk Ferenc)

jelenlétében, egyetértésével. Ennek alapján nem mondhatjuk, hogy felszámolta a Szent István által megteremtett állami kereteket. Az, hogy a főpapoknak a törvényhozásban is szerepet juttatott, sőt – ahogy azt szintén az Altaichi Évkönyvből tudjuk – a Péter által elűzött püspököknek igyekezett igazságot szolgáltatni, és ebben az ügyben a Szentszéket is megkereste,¹⁴⁴ azt igazolja, hogy együttműködésre törekedett a klérussal. Gerics József szerint Aba és a püspökök viszonya – legalábbis a király uralkodása elején – kimondottan harmonikus volt.¹⁴⁵ Ezzel a véleményével az 1040-es évek belháborúiról egyébként élesen eltérő nézeteket valló Kristó Gyula is egyetértett, mert Gellért a *Deliberatió*ban maga is szóvá teszi, hogy a püspökök közül egyedül áll szemben az uralkodóval.¹⁴⁶ Aba király és a püspökök együttműködése nehezen fér össze a bogumilok államellenes és az egyházi szervezetet elutasító nézeteivel.

Aba Sámuel két hívének szláv eredetű neve alapján nem lehet egyértelműen következtetni a nevek viselőinek etnikai hovatartozására, hiszen a névadást a névdivat erősen befolyásolja.¹⁴⁷ Ennek alapján nem jelenthetjük ki kétséget kizáróan az, hogy a király kíséretében bolgárok is lettek volna, és különösen nem feltételezhetjük, hogy ezek az állítólagos bolgárok bogumil nézeteket vallottak. Mint fentebb említettem, nincsen adatunk arra, hogy az első Bolgár Cárság leverése után bolgár népesség érkezett volna Magyarországra, amennyiben viszont mégis lett volna ilyen bolgár migráció, akkor sem valószínű, hogy ezek a bevándorlók Aba eredeti szállásterületére, a Mátra vidékéig nyomultak volna északra. A bogumilizmus a bolgár területeken volt a legerősebb, a bizánci rítusú keresztény hívők azonban a középkor folyamán végig többségben maradtak még ott is. Amennyiben tehát bolgárok érkeztek volna Magyarországra és azon belül Aba szállásterületére, ezek nagyobb részben görög rítusú hívők lettek volna, és megjelenésüknek minden bizonnyal jelentős nyomai maradtak volna, például görög monostorok a Mátra vidékén. Ilyenekről viszont nincs tudomásunk. Másrészt a Mátra vidékén birtokos Abának trónra lépte előtt tudunkkal semmiféle kapcsolata nem volt a Maros-vidékkel vagy az ott élő bogumilokkal. Kik lettek volna azok a Szegfű által feltételezett bogumil támogatói, akik trónra segítették?

¹⁴⁴CFH I. 94.; ÁKÍF 243. (Makk Ferenc)

¹⁴⁵GERICS 1982. 193., 195., 197.

¹⁴⁶KRISTÓ 1984. 171–172.

¹⁴⁷KRISTÓ–MAKK 2001. 284.

Szegfű egyik tanulmányában azt is valószínűsíti, hogy Aba udvarában bogumil teológusok működtek. Mivel Gellért püspök a *Deliberatio*ban egy bizonyos Methodius tanítványai ellen is érvel,¹⁴⁸ Szegfű 1968-ban ezt a Methodiust a királyi udvarban élő bogumil eretnekként azonosította, akivel Isigrimus – a *Deliberatio* címzettje – folytatott hitvitákat.¹⁴⁹ 1983-ban már másképpen vélekedett: ekkor Methodius tanítványai alatt szláv liturgia szerint miséző papokat értett.¹⁵⁰ Véleményem szerint az utóbbi megállapítás a helytálló. Gellért Methodiust említve a IX. században működött Szent Metódról beszélhetett. Ő alkotta meg a szláv nyelvű liturgiát, halála után viszont híveit a pápa üldözni kezdte, és azok a bolgár cári udvarban találtak menedéket.¹⁵¹ „Methodius tanítványai” tehát szláv rítusú keresztények: az egyház felfogása szerint ezek is szakadárok, de nem bogumilok.

A fentiek alapján nem lehet igazolni, hogy Aba Sámuel maga eretnek lett volna, pártolta volna az eretnekséget, vagy hogy udvarában bogumilok éltek (és vitáztak) volna.

II. 7. A Vata-féle pogánylázadás és a bogumilizmus

Ugyancsak Szegfű Lászlóhoz köthető az a nézet, amely szerint Vata pogánylázadásának résztvevői közt jelentős számban jelen lettek volna bogumil eretnekek is.¹⁵² A pogányság hívei és a kereszténység szakadár válfaját képviselő bogumilok elsősorban „antifeudális fanatizmusuk” miatt tudtak együttműködni: mind az eretnekek, mind a pogányok fel akarták számolni a nyugati típusú Magyar Királyságot. Szegfű mindezt a XIV. századi krónikaszerkesztmény tudósításával próbálja alátámasztani, amely a felkelőket két alkalommal is eretneknek (*heretici*) nevezi.¹⁵³ Valószínűbb azonban, hogy ebben az esetben viszont az ’eretnek’ jelző nem a bogumil herezis követőire vonatkozik, hanem a pogánysághoz visszatérni szándékozó szakadárookra, esetleg magukra a pogányokra. Amint azt fentebb már előadtam, forrásaink alapján az eretnekség Ajtony egykori territóriumára, Szent Gellért későbbi csanádi egyházmegyéjének területére korlátozódott., Arról, hogy ezen kívül is teret hódított volna, nincs tudomásunk. Az eretnekek politikai szerepvállalásáról

¹⁴⁸ DELIBERATIO 184.

¹⁴⁹ SZEGFŰ 1968. 512–513.

¹⁵⁰ SZEGFŰ 1983. 47–48.

¹⁵¹ VÁCZY 1938 251.

¹⁵² SZEGFŰ 1968. 515.; SZEGFŰ 1983. 55–58.

¹⁵³ SRH I. 341., 342.

forrásaink még utalások szintjén sem szólnak, így a bogumilok részvétele a Vata-féle pogánylázadásban nem bizonyítható.

III. Összegzés

A bogumil eretnekség XI. századi magyarországi jelenléte – a herezis észak-balkáni történetének kutatásához viszonyítva későn – először a XX. század közepén jelent meg a magyar kutatásban. A téma kutatói véleményüket elsősorban Szent Gellért *Deliberatiójára* és az Intelmekre alapozzák, érveiket azonban a szakirodalom egységesen mindmáig nem fogadta el.

A bogumil eretnekség antik manicheus alapokon a X. század közepén született meg a Bolgár Cárságban. E magterületről a tanok futótűzként terjedtek az észak-balkáni területeken. Bár ezzel a térhódítással a herezis alapvető hittételei megmaradtak, régióként tapasztalhatóak eltérések: például amíg a bolgár bogumilok elvetnek mindennemű egyházi is világi hatalmat – a Sátán művének tartva azt – Boszniában az eretnekek és a hatalom szoros együttműködése tapasztalható. Leszögezhető, hogy a bogumilizmus csak ott tud gyökeret verni, ahol az egyházi jelenlét még nem szilárdult meg, valamint a kereszténység még megmaradt a pogány hagyományoktól befolyásolt szinten.

Az Intelmekben, Szent Gellért *Deliberatiójában* és homiláinak fennmaradt bevezetőjében a szerző egyértelműen eretnekekről és nem pogányokról ír. Ezen eretnekség hittételeinek többsége a rendelkezésünkre álló csekély forrásanyag alapján megegyezik az Észak-Balkánon dúló bogumil eretnekség tanaival, vagy levezethető azokból. A bogumil eretnekség a legyőzött Ajtony területein megalapított csanádi egyházmegye területén volt jelen, a Maroson túli térhódításáról nincs tudomásunk. Az eretnekek etnikai azonosítása a fennmaradt források alapján nem lehetséges.

A szakirodalomban korábban előfordult az a nézet, miszerint Aba Sámuel jelentősen pártolta a bogumilokat, sőt talán maga is az eretnekek soraihoz tartozott. Mindez azonban a források alapján nem bizonyítható, sőt elmondhatjuk, hogy Aba uralkodása elején az egyházzal való kapcsolata kifejezetten harmonikus volt. Szegfű László véleménye szerint az 1046-os Vata-féle pogánylázadáskor a felkelők soraiban a bogumil eretnekek is jelentős szereppel bírtak volna. Erről viszont forrásaink még utalások szintjén sem szólnak, ezért felkelésben való bogumil részvételt nem lehet megerősíteni.

A felhasznált források és szakirodalom jegyzéke

Forráskiadványok

- ÁKÍF Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999.
- CFH Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Collegit Albinus Franciscus Gombos. I–III. Budapestini 1937–1938.
- COSMAS PRESBYTER Monumenta Bulgarica. A Bilingual Anthology of Bulgarian Texts from the 9th to the 19th Centuries. Ed. Thomas Butler. Michigan 1996.
- DELIBERATIO Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesia episcopi supra Hymnum trium puerum. Szerk. Karácsonyi Béla – Szegfü László. Szeged 1999.
- HEINZER 1982 Felix HEINZER: Neues zu Gerhard von Csanád: die Schlußschrift einer Homiliensammlung. *Südostforschungen* 41. (1982) 1–7.
- HIST. SALONITANA Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Text by Olga Perić. Ed. Damir Karbić – Mirjana Matijević-Sokol – James Ross Sweeney. (Central European Medieval Texts 4.) Bp. – New York 2006.
- SMIČIKLAS CD Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XVIII. Coll. et dig. Tadija Smičiklas – Marko Kostrenčić – Duje Rendić-Miočević. Zagrabiae 1904–1990.
- SBL Стара Българска Литература 1. Апокрифи. Съст. Донка Петканова. София, 1981.
- SRH Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938.
- ZÁVODSZKY 1904 ZÁVODSZKY Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904.

Szakirodalom

- ASBÓTH 1885 ASBÓTH János: A bosnyák bogumilek az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak alatt. I. *Budapesti Szemle* 13. (1885) 25–52.
- BÉKEFI 1901 BÉKEFI Remig: Szent István király intelmei. *Századok* 35 (1901) 922–990.
- АНГЕЛОВ 1969 Димитар АНГЕЛОВ: Богомилството в България. София 1969.
- DRAGOJLOVIĆ 1968 Dragoljub DRAGOJLOVIĆ: Poreklo i geneza babunske jeresi. In: *Jugoslovenski Istorijiski Časopis* (1968: 3–4.) 103–111.
- ДРАГОЛОВИЋ 2008 Драгољуб ДРАГОЛОВИЋ: Богомилството на Балкану и у Малој Азији II. Београд, 2008.
- FINE 2007 John FINE: The Bosnian Church. Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century. London 2007.

- GERICS 1982 GERICS József: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I. *Magyar Könyvszemle* 98 (1982) 186–197.
- GERICS 1998 (1986) GERICS József: Középkori források elbeszélésének értelmezése napjainkban (Szent Gellért Aba királyról). In: Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp., 1995. (METEM-könyvek 9.) 77–88. [Eredetileg megjelent: Auslegung der Nacherzählung mittelalterlicher Quellen in unserer Zeit (Bischof Sankt Gerhard von Tschanad über König Aba). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32. (1986) 335–348.]
- IVÁNKA 1942 IVÁNKA Endre: Szent Gellért Deliberatio-ja. Problémák és feladatok. *Századok* 76. (1942) 497–500.
- JALIMAM 1996 Salih JALIMAM: Studija o bosanskim bogumilima. Tuzla 1996.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994.
- KÖRMENDI 2012 KÖRMENDI Tamás: Szlavónia korai hovatarozásáról. *Századok* 146. (2012) 369–388.
- KRISTÓ 1984 KRISTÓ Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. I. *Magyar Könyvszemle* 100. (1984) 159–175.
- KRISTÓ 2002 KRISTÓ Gyula: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve) Bp. 2002.
- KRISTÓ–MAKK 2001 KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc: Nyelvtudomány. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. (A történettudomány kézikönyve I.) Bp. 2001.² 276–285.
- MAKK 1993 MAKK Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1993.²
- MANDIĆ 1962 O. Dominik MANDIĆ: Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Chicago 1962.
- MARGETIĆ 2000 Lujó MARGETIĆ: Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije. In: Uő: Hrvatska i crkva u srednjem vijeku. Pravnopovijesne i povijesne studije. Rijeka 2000. 253–308.
- NEMERKÉNYI 2003 NEMERKÉNYI Előd: Szent Gellért Deliberációjának kutatástörténete. *Fons* 10. (2003) 3–19.
- OBOLENSKY 1972 Dmitry OBOLENSKY: The Bogomils. Cambridge 1972.
- ПЕТРАНОВИЋ 1867 Божидар ПЕТРАНОВИЋ: Богумили. Црква Босанска и крстљани. Задар 1867.
- PETROVIĆ 2008 Radmilo PETROVIĆ: Bogumili. Beograd, 2008.
- PETROVIĆ 1999 Leon PETROVIĆ: Kršćani bosanske crkve. Povijesna rasprava o problemu patarenstva ile bogumilstva u srednjovjekovno Bosni. Sarajevo–Mostar 1999.
- RAČKI 1869 Franjo RAČKI: Prilozi za povijest bosanskih Patarena. *Starine* 1. (1869) 93–140.
- REDL 1965 REDL Károly: Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 69. (1965) 211–217.
- RÓNAY 1956 RÓNAY György: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 60. (1956) 471–474.
- RUNCIMAN 1991 Steven RUNCIMAN: The Medieval Manichee. Cambridge, 1991.
- ŠIDAK 1950 Jan ŠIDAK: Oko pitanja „crkve Bosanske“ i bogumilstva. *Historijski Zbornik* 3. (1950) 316–348.

- SZEBERÉNYI 2001 SZEBERÉNYI Gábor: Birtokviszonyok és politikai játszmák. A zágrábi püspökség 12. századi birtokai. *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei* 4. (2001) 109–132.
- SZEGFŰ 1968 SZEGFŰ László: Eretnekség és tirannizmus. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72. (1968) 501–516.
- SZEGFŰ 1983 SZEGFŰ László: A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlődésére. *Acta Universitas Szegediensis de Attila József nominatae. Dissertationes Slavicae. Supplementum* 14. (1983) 39–68.
- SZOVÁK–VESZPRÉMY 1999 SZOVÁK Kornél – VESZPRÉMY László: Krónikák, legendák, intelmek – utószó. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. Reprint kiadás. I–II. Bp. 1999. II. 721–799.
- VÁCZY VÁCZY Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* I. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. 214–265.
- VANYÓ 2003 VANYÓ László: Az ókeresztény egyház irodalma. I–II. Bp. 2003.